

A domonkos rend visszatérési kísérlete Erdélybe a 18. század elején

A magyarországi szerzetesség a virágkorát a középkort követően a 18. században élte. A 17. század végén és a 18. század elején ugyanis a korábban három részben létező Magyarország a katolikus Habsburg uralkodó alatt egyesült, ami tág teret nyitott a katolikus restaurációnak. A rekatolizációban pedig sajátos hivatása, mobilitása és lélekszáma miatt eleinte a szerzetesség játszotta a főszerepet a világi papsággal szemben. A hatalmasra nőtt munkaterületen hirtelen rengeteg papra lett szükség, és ennek megfelelően a szerzetesrendek robbanásszerű terjedése volt megfigyelhető az időszakban. Ez a folyamat játszódott tehát le Erdélyben is, ahová szintén nagy számban érkeztek szerzetesek azzal a céllal, hogy újabb és újabb helyeken kolostorokat alapítva és a helyi hivatásokat előmozdítva szolgálják a katolicizmus ügyét. Jól példázza ezt a folyamatot a ferences rend terjedése, amely a kiosztmány első pontjában található táblázaton jól nyomon követhető. A megtelepedési kísérletek közül azonban nem mindegyik volt sikeres, a szerzetesek néhány hónap, esetleg év próbálkozás után nemegyszer távozni kényszerültek. A dolgozatomban a vázolt folyamat esettanulmányként én egy ilyen, azaz sikertelen kísérlet történetének feldolgozására vállalkoztam, mert az ügy elemzéséből, valamint más rendek mind sikeres, mind sikertelen kísérleteivel való összevetéséből egy, a szerzetesség terjedésének feltételeit összefoglaló modell megalkotására nyílt lehetőség. Ennek a modellnek a szemantikus ábrázolását láthatják a kiosztmány második pontjában. Bővebb kifejtésére az előadásom végén térek vissza, miután felvázoltam a domonkos rend sikertelen visszatérési kísérletének történetét, valamint egybevettem azt más rendek példáival.

A domonkos rend Magyarországon a középkorban az egyik legjelentősebb szerzetesrend volt. Kolostoraik az egész ország területén nagy számban fordultak elő, ahogy azt a kiosztmány harmadik pontja alatti térkép szemlélteti. Erdélyben összesen 11 helyen működtek a középkor folyamán, legjelentősebb kolostoraik Kolozsváron, Brassóban, Gyulafehérváron, Besztercén, Nagyszebenben és Segesváron voltak. A reformáció időszakában azonban minden kolostorukat elveszítették, és csak a 17. század első felében tudtak újra megtelepedni hazánkban. Korábbi jelentőségüket már soha többé nem sikerült elérni: a kora újkorban hét kolostoruk volt Magyarországon, amelyeket a kiosztmány negyedik pontjában található térképvázlaton tüntettem fel. Kis jelentőségük ellenére szintén élni kívántak a megnagyobbodott országterület adta lehetőséggel, és 1717–1720 folyamán

megpróbálták visszaszerezni az elvesztett erdélyi kolostoraikat. A kísérlet története Kálnoki Ádám csíki főkapitány, Bartók Márton, hozzá elküldött magyar domonkos, Antonine Cloche rendfőnök és Dominik Twinger magyar tartományfőnök levelezéséből rekonstruálható, amely a Domonkos Rend Római Központi Levéltárának anyagában található meg. Jómagam a levéltárban 2004 nyarán végzett egy hónapos kutatásom idején találkoztam vele.

A kísérlet történetét a következő módon szándékozom felvázolni. Az ügy egyes szereplőit a megtelepedés sikeréhez szükséges tényezőkként fogom fel, és mindegyikük esetében rámutatok, hogy mit tett a visszatérés sikere érdekében, illetve milyen elképzelései voltak azzal kapcsolatban, hogy mi tenné lehetővé a sikeres visszatérést. Ilyen módon a következő 7 tényezőt különíthetjük el. Világi patrónus: Kálnoki Ádám csíki főkapitány, aki a rend visszatérésének lehetőségét felvetette; a visszatérést előkészítő szerzetes: Bartók Márton vasvári domonkos, akit Kálnoki mellé küldött a tartományfőnök; rendi vezetés: Antonine Cloche rendfőnök; tartományi vezetés: Dominik Twinger tartományfőnök; helyi egyházi hierarchia: Mártonffy György, újra Gyulafehérváron székelő erdélyi püspök; helyi rivális rend: a jezsuiták, akik a legelőször visszaszerzendő domonkos kolostorokat — a brassóit és a kolozsvárit — éppen birtokolták; helyi elit: az Erdélyi Katolikus Státus, amelynek jogában állt az egyes rendek telepítésével kapcsolatban döntéseket hozni. (Említhetnénk még tényezőként a Szentszéket, amely azonban többszöri felvetés ellenére nem vett részt az ügyben, ezért a továbbiakban nem vesszük számításba.)

A visszatérési kísérlet elindítása Kálnoki Ádám nevéhez fűződik, aki a birtokain élő protestánsok megtérítése érdekében kőröspataki kápolnájához kapcsolódóan Rózsafüzér Társulatot kívánt alapítani. Ehhez a domonkos rendfőnök engedélyére volt szükség. A neki írt levelében Kálnoki megemlítette, hogy a domonkos rendet Erdélyben hatalmas jogtalanság éri, mivel egykori kolostorait sorra más rendek kapják meg. Úgy vélte, a domonkosok visszaszerezhetik egykori javaikat, ha egy szerzetest hozzá küldve megvetik a lábukat Brassóban, ahol a jezsuiták kezében van az egykori domonkos kolostor. Ezt visszaszerezve fokozatosan lehetőség nyílna a többi városba való visszatérésre is. Az egykori tulajdon visszaszerzésére pedig egy császári rendelet révén lenne mód, amelyben az uralkodó megparancsolná a városi magisztrátusnak a domonkosok javainak visszaadását. Megjegyzendő, hogy Kálnoki felvetése nyomán a domonkos rend végig a visszatérésben, régi tulajdonuk visszaszerzésében gondolkodott, ami véleményem szerint a sikertelenség egyik legfőbb oka volt.

Második tényezőként említhetjük magát Bartók Mártont, akit a tartományfőnök Kálnoki kérésére hozzá küldött. Bartók a főkapitány mellett udvari kápláni szerepet töltött be

1718–19 folyamán, emellett pedig a volt kolostorok visszaszerzésén is munkálkodott. Meglátogatta a kolozsvári és a brassói házakat, és mindkét helyen konfliktusba is keveredett a domonkosok egykori épületét azóta átvett jezsuitákkal. (A régi kolostorok állapotáról küldött jelentései rendkívül értékes források!) Emellett megjelent az 1718 nyarán Szebenben tartott katolikus státusgyűlésen is, ahol rendje visszatelepítését kérvényezte — ahogy azt látni fogjuk, sikertelenül. Véleménye a visszatérés sikerének feltételeiről Kálnoki véleményének továbbfejlesztése volt. Úgy gondolta, hogy császári parancsra van szükség, amely megparancsolná a domonkos javak visszaadását (először a birtokokat is beleértette, később azonban számolva a városok tiltakozásával, csak a régi kolostorépületek visszaadását tartalmazta volna az elképzelt császári parancs). A parancs megadásának elősegítésére közbenjárásra van szükség, amit a rendfőnök, vagy akár a Szentszék maga végezzen levele útján, és egy bécsi domonkos az ügy előmozdítójaként személyesen az Udvarban. Ezen kívül szükség volt Bartók szerint a helyi működésre is: a tartomány adjon mellé társakat, akikkel visszaszerzi a brassói kolostort, ahol noviciátust is létrehozna, és az így csatlakozott erdélyi származású domonkos szerzetesek szép lassan visszaszerzik a rend összes egykori kolostorát. Bartók tehát mindkét vonatkozásban a rend vezetőségétől várta a megoldást. A következőkben azt kell tehát megvizsgáljunk, hogy mit tett a rendi, illetve a tartományi vezetés az erdélyi visszatérés érdekében.

A vezetőség maga a Bartók által megfogalmazott két szálon folytatta a visszaszerzés érdekében kifejtett tevékenységét. Azonban mindkét esetben eltért a rendfőnök, Antonine Cloche, és a tartományfőnök, Dominik Twinger véleménye. Ami a császári parancsot illeti, Cloche elegendőnek tartotta egy bécsi domonkos megbízását a parancs kieszközlésére, Twinger azonban, aki az Udvarhoz közelebb élve jobban ismerte annak működését, a rendfőnök kérvénye nélkül lehetetlennek látta bármilyen eredmény elérését. A rendfőnök akarata érvényesült azonban, és az általa megbízott bécsi domonkosok próbálkozásai kecsgettettek is némi reménnyel, végül mégsem vezettek eredményre. Az Erdélybe küldendő utánpótlás terén szintén nem értett egyet Cloche és Twinger. A tartományfőnök ugyanis jól tudta, hogy a magyar rendtartomány nincs abban a helyzetben, hogy Erdélybe a feladatra alkalmas szerzeteseket küldhessen. A Magyarországon működő hét kolostor közül mindössze egyben működött noviciátus, ezért a magyar rendtagokban kezdettől nagy volt a hiány. A tartomány szerzeteseinek nagy része Magyarországon is német anyanyelvű volt. Az erdélyi lakosság körében — még ha az egykori domonkos kolostoroknak otthont adó városok nagy része német ajkú elittel rendelkezett is — a német szerzetesek messze nem működhetek volna olyan eredményesen, mint a magyarok. Mivel pedig a magyarországi házakban minden egyes

szerezetre szükség volt, különösen pedig a magyarokra, Twinger azt javasolta a rendfőnököknek, hogy más tartományokból küldjön szerzeteseket, hiszen bármilyen nemzetiségű rendtagok sem értek volna el lényegesen kevesebb eredményt a magyarországi német domonkosoknál. Hasonlóképpen a finanszírozás kérdésében is más tartományok segítségére számított — ismerve a saját tartománya gyenge anyagi erejét. A rendjét Rómából szemlélő Cloche nem érezte az áthidalhatatlan nehézséget a szerzetesek anyanyelvével és nemzetiségével kapcsolatban, hanem úgy gondolta, hogy mivel a magyar tartományban számukat tekintve hét kolostorra elegendően tartózkodnak, egy generális vizitáció kiválaszthatja közülük az arra alkalmasakat, akiket a rendtartomány házainak takarékoskodásával előteremtett pénzen Erdélybe küldhetnek. A vizitáció megtörtént, de Twinger korábbi véleménye nem változott, ezért végül Bartók nem kapott társakat maga mellé. Látható tehát, hogy a helyi viszonyokat ismerő Twinger és nem ismerő Cloche a felelősséget és a megoldandó feladatokat egymásra hárították, és mivel végül egyikük sem tett konkrét lépéseket, a domonkosok próbálkozása elhalt. Ezt azonban Erdélyben is elősegítette néhány tényező.

Egy rend letelepedésekor szükség van a helyi püspök engedélyére. Jelen esetben a helyi püspök Mártonffy György volt, aki hosszú idő után ismét eleget tehetett rezidencia-kötelezettségének Erdélyben. Ő még a kísérlet kezdetén került kapcsolatba a domonkosok ügyével. Bartók Márton ugyanis a Rózsafüzér Társulat megalapításához kérte az engedélyét. Ő azonban azt megtagadta, arra hivatkozva, hogy Kőröspatak túl jelentéktelen hely, a domonkosoknak előbb inkább vissza kellene szerezniük a korábbi kolostoraikat, hogy egy nagyvárosban alapíthassanak Társulatot, ami az efféle konfraternitások számára kedvezőbb helyszín. Ezzel tehát Mártonffy a fent már említett, véleményem szerint a sikertelenséget okozó egyik tényező érvényesülését segítette elő, jelesül a visszatérés vágyát az új helyen való megtelepedésre való törekvéssel szemben. A püspök a domonkos visszatérést szóban támogatta, megvalósulásáért azonban semmit sem tett.

Mártonffy tehát nem avatkozott az ügybe, de legalább csak csekély mértékben is hátráltatta. Nem így a domonkosok épületeit használó jezsuiták. Ők amikor értesültek a rend próbálkozásáról, minden tekintélyüket latba vetették annak meggátolására. Elterjesztették, hogy a domonkosokat annak idején szabados életvitelük miatt űzték el Erdélyből, valamint a két rend dogmatikai természetű vitáját, ami Szűz Mária szeplőtelen fogantatása körül robbant ki, úgy állították be, mint a domonkosok részéről jelentkező, egyfajta eretnokséget, amellyel annak idején előkészítették a talajt a protestantizmus terjedéséhez. Ezzel a propagandával a jezsuiták komoly sikereket értek el, ami az utolsó tényezőben éreztette hatását.

A hetedikként említett tényező, az Erdélyi Katolikus Státus ugyanis, ahogy azt már korábban említettem, 1718 nyarán — bizonyára legalább részben a jezsuiták kampánya hatására — elutasította a rendnek Bartók által tolmácsolt kérését a korábbi helyekre való visszatérésükre vonatkozóan azzal az indoklással, hogy az erdélyi katolikusok csekély száma és ebből következően korlátozott anyagi lehetőségei nem engedik meg egy újabb szerzetesrend eltartását. (Ez a rendek viharos terjedésének időszakában ésszerű, de a tények által nem igazolt érv volt.) Ezzel tehát a domonkosok esélye a visszatérésre minimálisra csökkent, különösen pedig az után, hogy az ekkortájt keletről a Székelyföldet is elérte pestis-járványban meghalt Kálnoki Ádám, a rend egyetlen pártfogója. Bartók mozgásteret így jelentősen leszűkült, végül visszatért a magyar rendtartományba, a rendi vezetőség kezében pedig — ahogy már szintén utaltam rá — lassan elaludt az ügy. 1720-ban tehát sikertelenül lezárult a domonkos rend visszatelepülési kísérlete Erdélybe.

Térjünk tehát rá a domonkos kísérlet összevetésére más rendek erdélyi megtelepedési kísérleteivel! Ezt az összehasonlítást a sikertelenség véleményem szerint két legfontosabb oka mentén végezzük el, és így az elemzés rá fog mutatni egy rend megtelepedésének egyéb számításba veendő feltételeire is.

A domonkos rend erdélyi visszatérésének sikertelensége mögött két fő tényező áll: a kísérlet háttérül szolgáló magyar rendtartomány személyi és anyagi feltételeinek hiánya, valamint az a szemlélet, amely szerint a rend feladata a régi javainak visszaszerzése, nem pedig egyszerűen az újbóli megtelepedés. Elsőként azt érdemes megvizsgálni, hogy a háttérret adó tartomány gyengesége más rendek esetében hogyan éreztette a hatását. Ennek elvégzéséhez a csíksomlyói ferences kolostor példája kínálkozik. Az Erdélyben egyetlen, a középkor óta folyamatosan működő kolostor a 17. század elején válságba került. A szerzetesek száma leapadt, a fegyelem meglazult. A helyzet megoldását Pázmány a szalvatoriánus rendtartománytól kérte, amely azonban a magyarországi újjászerveződése időszakában még nem rendelkezett a feladatra kijelölhető „munkaerő-felesleggel”, ezért a kérést kénytelen volt visszautasítani. Carafa bécsi nuncius javaslatára ekkor a Csehországban virágzó missziót fenntartó kapucinusokat akarták megbízni Csíksomlyó megmentésével. Ők azonban szintén ellenálltak az erdélyi útnak, mivel a nyelvet nem beszélő, a cseh misszióban szükséges szerzetesek kivonásával egy távoli, veszélyes és bizonytalan vállalkozás érdekében veszélyeztették volna a sikeres csehországi működésüket. Két olyan példát is láttunk tehát, ahol a domonkosok esetéhez hasonlóan a megtelepedés sikerét a háttérret adó tartomány gyengesége, illetve a feladatra alkalmatlansága gátolta. Ezzel igazoltuk ennek a tényezőnek a lényeges voltát.

A másik előrebecsített tényezőnk a rend céljaira vonatkozott: visszatérni, vagy megtelepedni akarnak. Vajon más rendek is sikertelenek voltak amikor visszatérni akartak a régi kolostoraikba? Válaszért szintén a ferences rend példájához fordulhatunk. A magyar ferencesek a kora újkorban Erdélyben 11 helyen működtek ugyanazokon a településeken, ahol a középkor folyamán is. Ezek közül azonban három esetben más telken új épületet emeltek maguknak, három esetben pedig a domonkos rend volt kolostorát kapták meg. A maradék öt helyen visszakapták a régi kolostoruk romjait, azonban csak a magánföldesúri kézben lévő kaplonyi és vajdahunyadi házak mellé kapták meg a többi javaikat is, amiben az utóbbi esetben még némi katonai nyomás is közrejátszott. A maradék három helyen, Medgyesen, Szászvárosban és Szászsebesen, ahol az egykori épület a város kezében volt, mindössze a romok visszaadása jöhetett szóba, és minden esetben királyi parancsra eljáró katonai parancsnokok révén. Továbbá mindhárom helyen kikötötte a város, hogy az épület visszaadása fejében a rend mondjon le annak a város költségén történő felújításáról, valamint a régi kolostorhoz tartozó egyéb javakról. A fent említett példák közül kettő esetben a rend hiába próbálkozott a régi épület visszaszerzésével, végül más helyre kényszerültek költözni. Látható tehát, hogy még egy, a korban már oly erős rend is, mint a ferences, gyakran hiába próbálkozott a visszaigényléssel, különösen a városi tulajdon esetében. A városok jelentették eszerint a visszatérés fő gátját, ugyanis nem voltak hajlandók lemondani az évtizedek óta elbirtokolt, egykori szerzetesi vagyronról. Ahol a rend mégis sikerrel járt, azt kifejezetten felsőbb hatóság és erőszak segítségével érte el, amely tény értékelésére a későbbiekben térek vissza.

Egy rend biztos megtelepedésének eszerint két fontos feltétele, hogy a háttérben álló rendtartomány megfelelő személyi és anyagi helyzetben legyen, valamint hogy a rend a régi javak visszaigénylése helyett a lehetőségeknek megfelelően új helyeken való megtelepedésre törekedjen. Ezzel a stratégiával érte el sikereit a középkorban a domonkosokhoz rendkívül hasonló helyzetben lévő pálos rend is. Az első pálos, Brezány László ugyanis 1695-ben tünt fel Erdélyben, majd társakat kért maga mellé. A felszálló ágban lévő magyar rendtartomány teljesítette a kérését, és három magyar szerzetest küldött. Ők három különböző főúri udvarba mentek, ahol kápláni feladatokat láttak el. Az így szerzett megbecsülést siker koronázta: 1714-ig három új helyen telepítették le a rendet világi patrónusai. A rend a középkori kolostorai közül tehát egyet sem szerzett vissza, és mindössze egyszer próbálkozott meg ilyesmivel: Nagyfalun, ahol azonban nem járt sikerrel az új tulajdonos ellenállása miatt.

Láthattuk, hogy az említett két tényező jelentőségére vonatkozó feltevésünk helyesnek bizonyult. Nem minden esetben volt azonban törvényszerű a sikertelenség az illető tényezők

megléte mellett. Vizsgáljuk most meg ezeket az eseteket, hogy nyilvánvalóvá váljanak az említett tényezők mellett számításba veendő feltételek is!

A fenti példában a szalvatoriánus ferencesek a tartomány gyengesége ellenére sikeresen újították meg végül a csíksomlyói kolostort. Erre azonban kifejezetten Pázmány parancsára került sor, ráadásul itt nem is a szó szoros értelemben vett megtelepedésről volt szó. Továbbá a visszaigénylés módszerével mind a ferencesek az említett öt kolostorba, mind — egy Erdélyen kívüli, de a domonkosokhoz kötődő példát is említve — a domonkosok a korábbi kassai házukba is vissza tudtak térni. Ezekben az esetekben azonban többnyire mindig az uralkodó parancsa, de legalább is kifejezetten valamilyen felső hatóság — többnyire katonai erő — hatalmi aktusa vezetett sikerre. Megállapíthatjuk tehát, hogy a renden belüli feltételek mellett (megfelelő anyagi és személyi feltételek a háttérrel adó tartományban, illetve alkalmas stratégia a megtelepedésre) számításba kell vennünk a renden kívüli, külső hatást jelentő tényezőket is, amelyek minden esetben valamilyen hatalmi beavatkozást jelentenek. Ez érkezhét az uralkodó, egyházi vagy világi patrónus, a rendi vezetés, a Szentszék, vagy erőszakos katonai akció részéről egyaránt.

Végül nem feledkezhetünk meg a megtelepedés helyszínének sajátos viszonyairól sem. A csíksomlyói kolostor felvirágoztatása ugyanis nehezen sikerült volna az idegen nyelvet beszélő csehországi kapucinusok révén, mivel — ahogy Pázmány érvelt — a helyi lakosság ragaszkodott volna saját magyar ferenceseihez. Hogy mennyire igaza volt, azt jól mutatja a Felső-Magyarországon és Erdélyben egyaránt missziókat folytató olasz minoriták mérsékelt sikere is. Az imént bemutatott domonkos kísérlet pedig rámutat, hogy a helyi egyházi hierarchia (Mártonffy szerepére gondolhatunk), a lakosság, különösen annak vezető rétege (ebben az esetben a Katolikus Státus), valamint az esetleg szintén meglévő, más rendek jelenlétéből adódó konkurencia (itt a jezsuiták) éppolyan fontos befolyásoló tényező lehet.

Ezzel tehát összeállt az a három feltételcsoport, amely az előadás elején röviden felvillantott modellben is megjelenik. Eszerint egy rend sikeres megtelepedésének sikerét három fő feltételcsoport határozza meg, ahogyan a kiegészítő második pontjában látjuk. Szükség van valamilyen külső hatásra, ami minden esetben egy felsőbb hatóság intézkedését jelenti, legyen az a király, egyházi vagy világi patrónus, a rendi vezetés, a Szentszék, vagy katonai erő. Másodszor a megtelepülő rendnek alkalmasnak kell lennie a feladatra, azaz megfelelő anyagi és személyi feltételekkel kell rendelkeznie annak a rendtartománynak, amelyből a megtelepedési kísérlet kiindul, illetve egy elérhető célt annak elérésére alkalmas stratégiával kell megvalósítania. Szűkebb értelemben ez jelentheti azt, hogy nem a régi javak visszaszerzésével, hanem új helyeken való megtelepedéssel kell próbálkoznia. Végül abban a

közegben, amely a rendet befogadja, szintén szintén számolni kell a megtelepedést befolyásoló tényezőkkel, ilyen a helyi egyházi vezetés, a lakosság, különösen a vezető rétegének véleménye, valamint felekezeti megoszlása szempontjából, illetve a helyben működő, esetleg rivális rendek tevékenysége. A három csoport ezen felül egymásra kölcsönösen befolyással van, mert bizonyos feltételek meg nem léte magával vonhatja azt, hogy a többi sem teljesül. Ez a modell természetesen nem befejezett konstrukció. Szükség van egy teljes magyarországi anyaggyűjtés eredményének feldolgozására, amely bizonyára sok ponton — legalábbis regionális vagy időbeli különbségek mentén — módosítani fogja az itt felvázolt képet. Egy ilyen, javított modell azonban talán sikeresen használható lesz a magyarországi rekatolizáció, katolikus restauráció egészének átfogó leírására is.

Végezetül érdemes a modellnek megfelelően összegezni a domonkos rend sikertelen kísérletének okait. Ahogyan arra már korábban is utaltam, véleményem szerint a kísérlet a renden belüli tényezők feltételcsoportján bukott meg. A magyar domonkos rendtartomány nem volt abban a helyzetben, hogy erdélyi megtelepedéséhez a megfelelő anyagi eszközöket megteremtse, és alkalmas személyi kereteket biztosítson. Valamint az új helyen való megtelepedéssel szemben is inkább a visszatérésre törekedett. Az ugyanebben a szellemben tevékenykedő világi patrónus és rendi vezetés (Kálnoki Ádám, Antonine Cloche és Dominik Twinger) pedig éppen ezért nem is járhatott sikerrel, sikertelenségük láttán, vagy mulasztásuk következtében pedig más külső tényező sem kapcsolódott be, nem került sor tehát sem a császári parancs kiadására, sem a Szentszék közbelépésére. Ahogy pedig a külső tényezőket blokkolta a fenti két tényező, a helyi közegre is negatív hatással volt. A támogatást nem nyújtó Mártonffy (aki ezért nem is egyházi patrónusként, hanem helyi egyházi vezetésként szerepel a modellben) szintén a visszaigénylést erőltetve nem lendítette előre az ügyet, a rivális jezsuiták érthetően nem akarták a domonkosok visszatérését az éppen az ő kezelésükben lévő ingatlanokba, propagandájuk pedig megnyerte a helyi elit szerepét betöltő Katolikus Státust, amely ezért nem járult hozzá a domonkosok letelepedéséhez. A domonkos rend visszatérési kísérlete esetében tehát mindhárom feltételcsoport csorbát szenvedett, a sikertelenségért azonban elsősorban a középső csoport tényezői tehetők felelőssé, hiszen azok befolyásolták negatív irányba a másik két feltételcsoportot is.